

УДК 711.4-122

к. арх., доцент Єгоров Ю. І.,
Уманський національний університет садівництва

КОМПОЗИЦІЙНІ АСПЕКТИ ФОРМОТВОРЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНОГО СЕРЕДОВИЩА ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ.

Розглядаються композиційні аспекти формотворення архітектурно-ландшафтної організації історичних міст України з врахуванням їх специфіки та довгострокового сталого розвитку.

Ключові слова: композиція, архітектурно-ландшафтне середовище, історичні міста України.

Актуальність теми. В останні десятиріччя важливого соціально-економічного і містобудівного значення, актуальності у прогнозуванні та розвитку історичних міст України набувають питання взаємоузгодженості планувального регулювання архітектурних та природних, соціальних і культурних складових. На сьогодні недостатньо фундаментальних наукових досліджень естетичних проблем формотворення. При цьому майже не враховується архітекторами, містобудівниками в проектній практиці те, що естетичні категорії концентруються переважно в певній геометричній формі об'єкту, яка підпорядковується законам композиції.

Містобудівною практикою переконливо доведено, що сьогодні актуальним стає необхідність дослідження і визначення нових засад, підходів і методів прогнозування, планування і проектування історичних міст з врахуванням композиційних аспектів формотворення архітектурно-ландшафтного середовища.

Аналіз останніх публікацій і мета дослідження. Розробка основних композиційних аспектів формотворення архітектурно-ландшафтного середовища в умовах розвитку історичних міст України, які визначають їх специфічний характер і спрямованість та послідовність формування сталого розвитку, спираються на сучасні дослідження стану містобудівних процесів.

Для історично складених об'ємно-просторових композицій історичних міст України, зокрема певних форм архітектури, характерні такі риси, актуальні й нині, як нелінійний спосіб орієнтування, композиційна активність «прозорів» у забудові з видами на архітектурні доміанти, відсутність закритих перспектив і зрідка пряма орієнтація вулиці на окремі доміанти.

Слід зазначити, що метою сучасного архітектурознавства є проектування об'єктів, середовища, що задовольняють споживача не тільки за експлуатаційними, але й естетичними якостями, що транслюються у вимоги до

створення певної форми об'єктів архітектури. З наведеної тематики опубліковані дослідження Бархіна М. Г., Бурова А. К., Вечерського В. В., Водзинського Є. Є., Єжова В. І., Іконнікова А. В., Ксєневича М. Я., Михайленко В. Є., Яковлева М. І. та інші [1-8].

Результати аналізу наукових досліджень, практики проектно-планувальних робіт свідчать, що незважаючи на їх кількість наукова актуальність удосконалення наукових засад і в першу чергу композиційних аспектів формування архітектурно-ландшафтного середовища історичних міст ще повністю не вичерпана.

Мета статті полягає у розвитку наукових засад, в першу чергу композиційних аспектів формотворення архітектурно-ландшафтного середовища історичних міст України.

Виклад основного матеріалу. Для українського містобудування ще з доби Київської Русі була характерна система орієнтації в міському просторі не лінійною, а заснованою на об'ємних орієнтирах. Цьому сприяла одноповерхова садибна забудова низької щільності, що забезпечували «прозори» в забудові та масштабний контраст домінант з оточенням. Фортечні башти в багатьох випадках не відігравали ролі архітектурних домінант, оскільки були «зроблені по половині і непокриті».

Історія містобудування лишила нам свої зримі сліди в розпланувально-просторових композиційних структурах історичних міст України з цінною історико-культурною спадщиною. Неповторний антропогенний ландшафт, пам'ятки історії, старовинні споруди, характерна малоповерхова забудова – все це у комплексі становить нерухому культурну спадщину, яка зумовлює традиційний характер середовища, що підлягає збереженню.

Еволюція композиційних систем визначається тим, що дерев'яні містобудівні домінанти інтенсивно замінюються на муровані з дотриманням принципу їх ієрархічності. Головні домінанти, розташовані на мисах, плато і вододілах визначали міський центр. Вони були багатобаневими, з високими фронтонами; їх нерідко акцентували окремо розташовані висотні дзвіниці. Другорядні домінанти, власне, акценти, що позначали форми рельєфу негативної кривизни (балки, долини), основні шляхи та центри районів були невисокими, лапідарних силуетів. Їхню заміну супроводжувала цікава закономірність: тридільні триверхі дерев'яні церкви заміняли, як правило, мурованими однобаневими.

Великого композиційного значення набувала виразність міського силуету. Його візуальне сприйняття уможлилювали відкриті простори перед міськими центрами. Це були або великі річки, як у Києві, або стави на загачених річках, як у Глухові, Ніжині чи Лебедині. У панорамі завжди чітко

прочитувалась ієрархічна структура поселення: доміанти і фортечні вали визначали власне місто, архітектурні акценти відзначали в'їзди до міста (Покрівська церква в Ромнах) і центри розпланувальних ділянок – окремих слобод чи передмість («вінець церков» довкола загальноміських фортець у Лебедині та Глухові).

Рядова забудова більшості міст Гетьманщини й Слобожанщини забезпечувала масштабний контраст з доміантами: вона була садибною, одночи двоповерховою, не завжди жорстко прив'язаною до вуличних трас.

Результатом розвитку композиційних систем містобудування історичних міст стало формування національного своєрідного архітектурного середовища, якому була притаманна семантична повнота, мистецька довершеність, просторова багатоманітність, гармонійний зв'язок з природним довкіллям [3].

Важливу роль у створенні композиції архітектурного середовища в багатьох історичних містах України відігравали церковні будівлі, які були розташовані одна від одної на відстані прямої видимості, слугували візуальними орієнтирами й з'єднувальними ланками між різними частинами міста. Це було тим важливіше, що деякі міста, розташовані на плоскому рельєфі, не мали зовнішніх просторів, з яких би відкривалася цілісна панорама міст. Проте завдяки ставкам на перегачених річках утворювалися внутрішньо міські відкриті простори, що уможливлювало панорамний огляд однієї частини міст з другої. У цілому в багатьох історичних містах України завдяки малоповерховому характеру масової забудови з великою кількістю рослинності, пронизаності сельбища водними басейнами, антропогенне середовище не протистояло природному, а більш-менш органічно входило в нього.

Як зазначалося вище в об'ємно-просторовій композиції історичних міст, яка в основних рисах була сформована під кінець XVII ст., протягом наступної доби відбулися певні зміни. Архітектурні доміанти, поставлені уздовж головної композиційної вісі, посилювали своє композиційне значення. Деякі з них були замінені на муровані, наслідком чого відбулося збільшення їх об'ємів та створення яскраво виявлених висотних композицій.

Під кінець XVIII ст. значно послабився композиційний вплив штучних рубежів в історичних містах України, що візуально розчленувало міста: укріплення були цілком знесені, а у фортечних валах утворилися широкі проїзди; їх почали поступово розкопувати, засипаючи рови.

В деяких церковних пам'ятках добре простежується вплив фахової класицистичної на народну монументальну дерев'яну архітектуру. Вони відзначалися раціоналізмом структури, ясністю членувань і пропорцій, строгістю композиції, навіть деякою сухістю форм, що виявилася у відсутності нахилу граней стін і восьмериків досередини. Яскравими прикладами можуть

бути дерев'яні церкви, побудовані в Охтирці, зокрема церква Св. Юрія (Георгіївська), споруджена з дубових пластин на дубових підвалинах 1795 р. місцевими майстрами [3].

На початку ХХ ст. в об'ємно-просторових композиціях історичних міст України сталися деякі зміни: окремі архітектурні доміанти збільшилися в обсягах відповідно до зростання масштабу забудови. Незважаючи на вказані зміни, головний принцип розміщення архітектурних доміант лишився незмінним: уздовж головної композиційної вісі міст на відстані прямої видимості. Більшість міських вулиць після перепланування виявилися зорієнтованими на архітектурні доміанти, що посилювало композиційні взаємозв'язки. Масштаб рядової міської забудови на початок ХХ ст. збільшився: з'явилися цегляні двоповерхові житлові, торговельні, адміністративні, навчальні будівлі. Проте, незважаючи на будівництво низки значних за розміром будівель, в архітектурному середовищі зберігався масштабний контраст між архітектурними доміантами – церковними спорудами – і їх оточенням. Масова забудова в малих і середніх історичних містах лишилася садибною, одноповерховою. Яскравим прикладом є будівництво масивної цегляної однобанної Георгіївської церкви з дзвіницею на західному фасаді поруч з однойменною дерев'яною церквою в м. Охтирка. Ця будівля, унікальна за своєю об'ємно-просторовою композицією, вирішена з використанням мотивів романського й візантійського зодчества.

За результатом проведеного аналізу визначено, що своєрідністю просторово-візуальних якостей ландшафту, у якому переважають форми негативної кривизни – долини, відзначається формуванням містобудівних композицій багатьох історичних міст різних регіонів України. Як правило, головна композиційно-просторова вісь цих населених пунктів проходить уздовж долини річок, ставків, струмків. На локальні підвищення спрямовуються вісі долини й лінії локальних вододілів. З огляду на це вони є фокусними точками ландшафту. Саме ними у XVII-XVIII ст. утворювались початкові ядра поселень, а згодом споруджувалися головні архітектурні доміанти.

Проте в цілому принцип побудови об'ємно-просторової композицій лишався незмінним: силуетні характеристики забудови деяких історичних міст не відігравали значної ролі при візуальному сприйнятті з зовнішніх щодо поселень просторів, оскільки ці міста розташовані у долині. Архітектурні доміанти відігравали важливу композиційну роль тільки на локальних ділянках, у внутрішньому просторі, приуроченому до долини річок. Характерною є забудова центру Тростянця, де саме відкритий простір заплави забезпечував візуальне розкриття поселення з провідними архітектурними

об'єктами. При огляді з зовнішніх ландшафтів об'єми архітектурних доміант лише фіксували вузли розпланувальної структури.

Слід зазначити, що прагнення до регулярності при будівництві монастирів на Україні ніяк не можна пояснити практичними потребами, як, наприклад, в оборонному будівництві. Тут причина лежить в іншій площині – зовсім нейтральній. Справа в тім, що в давнину православні сприймали монастир як виявлений на землі образ Царства небесного, а ченці іменувалися «ангельським чином». Тому на розпланування і композицію монастирів істотно вплинуло уподібнення їх небесному граду праведних – горньому Єрусалиму. Звернімося до «Об'явлення Св. Іоанна Богослова» (Апокаліпсису): «І я, Іоан, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходить з неба від Бога (...) І я почув гучний голос із престолу, що кличе: «Це обитель Бога з людьми, і Він буде жити з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними (...) А місто чотирикутне, і довжина його така ж як ширина (...) має велику і високу стіну з 12 брамами (...) І не ввійде в нього ніщо нечисте». Як видно з цього тексту, семантика монастирського просторового устрою заснована на християнській есхатології. Небесний Єрусалим має свій відбиток на землі – монастир [3].

Невеликі паралелі дають досить підстав для висновку про те, що наші предки вважали монастир подобою небесного Єрусалима. Це і було причиною регулярного архітектурного укладу монастирів і його збереження при всіх наступних перебудовах і розширеннях.

Загалом, монастирі Лівобережжя і Наддніпрянини, як міські, так і позаміські, демонструють два основних варіанти взаєморозташування кількох функціональних зон.

У першому варіанті двори різного функціонального змісту містилися послідовно по сусідству – культовий, господарський, прованський (Путивльський, Мовчанський, Пустинно-Рихлівський монастирі, Києво-Печерська лавра).

Другий варіант у найчіткішій формі демонструє нам саме Максаківський монастир, розпланований за принципом «квадрат у квадраті»: усередині квадратної в плані монастирської території, оточеної мурами, виділяється внутрішній квадрат довкола собору. Сторони цього квадрата зафіксовані головними фасадами келій, трапезної та настоятельського корпусу з огорожами поміж ними. Цей внутрішній квадрат є парадною зоною, відкритою для всіх – братій, молільників, прочан тощо. Простір же між ними внутрішнім квадратом і зовнішніми мурами є господарською зоною, доступною тільки насельникам монастиря. Відповідно до цього всі будівлі, які фіксують сторони внутрішнього квадрата, мають входи з двох фасадів – парадного і дворового. Схожа система була також застосована у Гамаліївському монастирі та в чернігівському

Троїцькому монастирі з тою тільки різницею, що в Чернігові ландшафтні умови не дали змоги виділити геометрично правильний розпланувальний квадрат.

Порівняння композиційної структури Максаківського монастиря з аналогічним (згаданим вище, а також з Густинським і Новгород-Сіверським Спасо-Преображенським монастирями) свідчить про більший ступінь регулярності, досягнутий у Максаківському ансамблі ще на етапі його розпланування.

Науковцями переконливо доведено, що історичне населене місце є просторовою системою, що розвивається в часі, в результаті містобудівної еволюції змінювалось навколишнє життєве середовище, яке було домінуючим у композиційній структурі. Воно складалося під впливом природних (ландшафтних), соціальних, історичних, господарських, естетичних та інших факторів і умов, зокрема мало значення місцезнаходження головних об'єктів громадського чи природного призначення – храму, площі, ставу тощо. Важливе значення мала також орієнтація просторів, зручність сполучень, можливість громадського спілкування і захисту, а також господарської діяльності тощо. Так наприклад, під забудову віддавалися землі по балках, менш зручні у сільськогосподарському виробництві, а під угіддя переважно на рівнині. І все це значною мірою визначало вибір місця розташування, просторову композицію та вигляд українських поселень.

Переважала певна однотипність композицій дворів, групи дворів і поселень у межах регіону, архітектурно-стилістична відповідність селянських будівель минулого, що ґрунтується на спільних регіональних архітектурно-будівельних традиціях, дозволяють зробити висновки про єдність композиційних принципів формування середовища в кожному історико-етнографічному регіоні [7].

«Народні майстри, виховані на гармонійній цілісності природного середовища, прагнули естетизації зовнішнього середовища проживання, злиття існуючого ландшафту і форм архітектурних будівель» [7].

Слід підкреслити, що одночасно простежується певна спільність композиційних традицій української народної архітектури з архітектурами народів світу, передовсім сусідніх. Так, найближчими до української є архітектури, що сформувались і розвивалися у порубіжних регіонах з Україною: Білорусі, Польщі, Румунії, Угорщини, Росії. Цьому сприяла цілісність ландшафтів, природно-кліматичних, соціальних, господарчих, історичних та інших факторів та умов. По-перше, спільність об'ємно-просторових композицій архітектури українців та росіян, угорців, болгар простежується за рахунок впливу етнічного кореня. По-друге, спільність композиційних засобів в архітектурі є результатом використання спеціалістів –

проектувальників, будівельників, котрі мають однакову освіту, спільну архітектурну школу та є прихильниками однакових стилістичних тенденцій. По-третє, однорідність композиційного формотворення в архітектурі існує у зв'язку з поширенням однакової професійної інформації, «модних» масових видань, використання однакових матеріалів, конструкцій, фарб.

У цьому багатовіковому протистоянні відбувалося перетікання та залучення тих чи інших художніх форм, прийомів і стилів. Перш за все це стосується чужорідних, іноетнічних зразків об'єктів, дизайну, озеленення, що завозилися, штучного планування на противагу природному місцевому ландшафту та ін. Це відбувалося навіть тоді, коли залучалися місцеві майстри – підрядники для реалізації чужорідного, привнесеного. Тим більше зазначене відбувалося, коли для будівництва великих унікальних споруд, об'єктів архітектури – фортець, храмів, палаців тощо завозилися виконавці з інших країн. Все вказане привносило з чужою функцією чужі композиційні форми, середовище, стилі – чужу архітектуру. Однак слід особливо відзначити явище адаптації, асиміляції привнесеного, що неминуче відбувалося тисячоліттями в середовищі корінного етносу, в тому числі і в Україні [7].

Аналіз композиційних аспектів, яким присвячена ця стаття, визначені тим історичним контекстом, в якому перебуває наше суспільство. Так еволюція багатьох історичних міст України за доби розвитку промислового капіталізму призвела до ускладнення функціонального зонування, збільшення масштабу забудови та зміни її характеру, змін об'ємно-просторової композиції. При цьому рядова забудова протягом XVII-XIX ст. не змінювала свого характеру – вона лишилася садибною, одноповерховою із значним озелененням. Хати під невисокими солом'яними стріхами причілками виходили прямо на вулиці.

Аналіз розвитку об'ємно-просторових композицій історичних міст України за радянської доби показав, що вони сформувались стихійно, що й призвело до таких суттєвих недоліків, як нераціональне використання території, безладне функціональне заснування, відсутність зручних комунікацій, нерозвиненість інженерних мереж, хаотичність житлової забудови з непродуманим розміщенням типових висотних будинків.

Специфічна історична конкретність життя українців в часі, просторі та інформації, особливо у XX ст., створювала іноді несприятливі умови для творення та розвитку композиційних особливостей рідної архітектури. Підтвердженням цього є масова типова архітектура житлових мікрорайонів історичних міст України 60-80 рр. минулого сторіччя.

Характерною ознакою формування розпланувально-просторових композицій сучасної архітектури на етапах існування тоталітарно-мафіозної системи стало те, що уніфікація, вихолощеність масової типової архітектури

для більшості населення України зухвало протиставлені помпезними палацами мафіозно-олігархічних кланів, що представляють окремі угруповання, тобто маленьку частку всього українського суспільства [7].

Зауважимо, що зміна державного статусу і політичного курсу України у 90-х рр. ХХ ст. на самостійний, демократичний і відкритий шлях розвитку забезпечила українському народу спроможність безпосереднього доступу до інформації, знань, освіти, композиційних технологій, праці. Разом з цим це відкрило також зворотню можливість проникнення негативних проявів глобалізації, комерціалізації, та впливу чужої економіки, культури, ідеології, моралі, мистецької цінності та іншого, що руйнує, деформує певною мірою коріння, українське.

Це зачепило також і українську архітектурну сферу в частині позитивних зрушень, пошуку композиційної своєрідності історичних міст, а також створення та діяльності величезної кількості творчих колективів, розгортання творчої конкуренції, апробації та використання нових технологій проектування та будівництва, особисте бачення процесів і досягнень інших народів світу тощо.

Однак з часом все сильніше стали проявлятися й негативні якості та результати, а саме: за кількісними показниками, що концентрувалися у незначному відрізку часу, їх прояви, як правило, поспішні до використання, мали зовнішні ознаки запозиченого, що вело до механічності, колажності результатів в забудові історичних міст. Причому, як правило, ігнорувався унікальний архітектурний досвід поколінь народу України, що віками опрацьовувався.

Слід підкреслити, що характерна ознака сьогодення – пасивність, не дійовість в належному напрямі, а значить руйнація, втрата історичної пам'яті, безбатьківство і клонування, масова комп'ютерна культура й архітектура, деградація культури, деструкція містобудівних композицій [7].

По суті, сьогодні йдеться про особливий період історії України: створення її держави після вікового гноблення, утисків і періодів геноциду українського народу, його нищення, існування переважно у занедбаному, резервному стані. Це, зрозуміло, відбилося і на стані формування композиційної своєрідності української національної архітектури. При тому, що були спроби окремих національно-свідомих фахівців з архітектури щодо опрацювання цього завдання, привернення до нього уваги, творіння в цьому напрямі, як це зробили В. Кричевський, О. Вербицький, А. Дяченко та інші. Яскравими прикладами сучасного державного відродження архітектури є Німеччина, Китай, Японія, Іспанія та багато інших держав світу. На жаль, на сьогодні здобутки України у цих питаннях справді більш ніж скромні.

Висновки. Таким чином, переорієнтація практики наукового дослідження, прогнозування і проектування процесів архітектурно-ландшафтної організації історичних міст на їх поетапний довгостроковий сталий розвиток вимагає покладатися на відповідні композиційні аспекти містобудівного розвитку в розробленні програми спадкоємного розвитку планувальних утворень.

Накопичений досвід наукових і проектних робіт показав необхідність послідовної і безперервної роботи на всіх стадіях та етапах розробок по певному місту чи регіону колективу фахівців з цілісним баченням проблем формування композиції об'ємно-просторових структур.

Література

1. Бархин М. Г. Город, структура, композиция. – М.: Издательство «Наука», 1986. – 263с.
2. Буров А. К. Об архитектуре. – М., 1960.
3. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
4. Водзинский Е. Е. Инструменты анализа городских пейзажей// Градостроительство// Научно-технический сборник. – Вып. 45. – К.: НИПИ градостроительства, 1993. – с. 84-96.
5. Ежов В. И. Полвека глазами архитектора. – К.: НИИТИАГ, КНУСА, 2001. – 304 с.
6. Иконников А. В. Архитектура города. Эстетические проблемы композиции. Стройиздат. М.: К – 31, Кузнецкий мост. – 214 с.
7. Ксеневич М. Я. Українська архітектура, її визначальний контекст у просторі, часі, інформації. Основи українського архітектурознавства. – К.: Українська академія архітектури, Київський національний університет будівництва і архітектури, «МП Леся», 2005. – 426с.
8. В. Є. Михайленко, М. І. Яковлев. Основи композиції. Геометричні аспекти художнього формотворення: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Каравела, 2004. – 304с.

Аннотация

В статье рассматриваются композиционные аспекты формотворчества архитектурно-ландшафтной организации исторических городов Украины с учетом их специфики и устойчивого долгосрочного развития.

Ключевые слова: композиция, архитектурно-ландшафтная среда, исторические города Украины.

Annotation.

The article deals with the compositional aspects of architectural and landscape environment of historical cities of Ukraine considering their specific character and a long-term steady development.

Key words: composition, architectural and landscape environment, historical cities of Ukraine.